

Ірина Фаріон (Львів)

МОВНО-ПОЛІТИЧНИЙ СВІТОГЛЯД ВИДАТНОГО ФІЗИКА І БОГОСЛОВА ІВАНА ПУЛЮЯ

*Ніхто ж розумний не буде сумніватись,
що доля нашого народу лежить
не у Відні і не в Петербурзі,
але в його таки руках,
коли б тільки був розум.*

Іван Пулюй

Доля видатної особи як шлях високої ідеї.

Понад 70 років земного шляху Івана Пулюя (1845–1918) – це час запеклої боротьби між москвофілами та народовцями в Галичині, що належала до Австро-Угорської імперії. Рік смерті видатного фізика став роком його найбільшої мрії: проголошення України «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу» (з четвертого універсалу 1918 р.). Проте творив він у час найбільшого внутрішнього протистояння між проросійськими чи пропольськими та національними силами по всій Україні, колонізованій двома основними суперниками: Австро-Угорщиною та Росією, що були ситуативно підсилені польсько-українським протистоянням.

У 60-х роках, на пікові протистояння між москвофілами та народовцями у Галичині, юнак із Тернопільщини Іван Пулюй опиняється у вирі гімназійного й університетського життя Відня. Хоч як далі розвивався народовецький рух, розщеплюючись на

радикальну партію, соціал-демократичну чи перетворюючись 1899 року на національно-демократичну (народну) партію, – Іван Пулюй був завше націєцентричний у своїх мовно-політичних переконаннях і діяв винятково з огляду на самостійний український інтерес. Про це свідчить усе його життя, сфокусоване у політичному креді вже на схилі літ: «Найбільше і найважливіше наше бажання, ідея і головна мета наших національних прагнень – це визволення з-під Росії вільна Україна, де не повинно бути жодного пригнобленого і жодного гнобителя, де український народ після довголітнього рабства вестиме на решті вільне в усіх напрямках національне життя, розвиватиме вільно свої великі духові здібності і братиме участь у примноженні скарбів культури всього людства. Ми бажаємо й очікуємо здійснення цього національного ідеалу» (німецькомовна стаття «Україна та її міжнародне політичне значення», 1915 р.) [Гайда, Пляцко 1998, с. 225].

Перші злитки мовного світогляду двадцятиодніолітнього юнака, студента Тернопільської класичної гімназії (1857–1865), черпаємо з його «Споминок о Тернополі». Ця стаття опублікована у львівському народовецькому часописі «Мета» за 1865 рік без прізвища автора, проте, як слушно зауважує К. Студинський, порівняльний аналіз її тексту з іншими публікаціями Пулюя дає підстави встановити його беззаперечне авторство [Гайда, Пляцко 1998, с. 272–281]. У цій статті, себто ще живих «споминках», спостерігаємо три основні мовно-політичні проблеми і ставлення до них не за віком цілісного й глибокого у своїх націєцентричних переконаннях І. Пулюя: а) протиставлення двох форм правопису – етимологічного й фонетичного як боротьби між зужитою консервативною традицією і неспинним поступом живої народної мови; б) негативне сприйняття тодішньої літературної руської (української) мови Галичини у формі так званого *язичія*; в) нехтування і зневага рідного слова.

І. Пулкою згадує отця під криптонімом Т., що висловив своє обурення мовою та правописом оповістки, яку написали студенти семінарії, мовляв: «народ не говорить так, як ми пишемо» та ще й «кулішевим правописом» [Пулкою, Споминки, с. 275]. Камінем спотикання, зокрема, став правопис лексеми «вітця» замість «бтця». Особливий сарказм у Пулкоєвих коментарях викликали псевдорозумли одного з викладачів про вимову прийменника від: «что то ви говорите в і т (читай *vit*) *фiт! фiт! фiт!* може той *vit*, что с палкой по селу ходитъ? У нас нужно говорити о т» [Там само, с. 280]. На цей гаданий дотеп викладача, носія й оборонця язичія, Пулкою знаходить блискучі наукові й водночас саркастичні аргументи: «...у нас нема звичаю, як в Росції в на *ф* заміняти, тому у нас виговорювати не *ф і т*, а *від*; а по друге, що наш нарід не згірш акустично збудовані слухи має, як другі народи, і хіба глухий або німий, або хто нехоче, не розріжнить *д* від *т*» [Там само, с. 280]. Майбутній перекладач Біблії доводить переваги фонетичного правопису на противагу до етимологічного не лише з огляду на написання слів, що відповідають їхній вимові, але й на неможливість засвоїти етимологічний правопис без знання польської та російської, себто церковнослов'янської мов. Отже, етимологічний правопис мимоволі віддаляє нас від вивчення питоми мови і змушує вдаватися до вивчення чужих мов.

Зауважуючи на патріотичній тернопільській молоді, що «по-за наукою видитця їй усе мертве» [Там само, с. 276], всеохопне око юнака бачить і ту молодь, якій «було [...] байдуже про свій нарід і тисячолітню науку його – мову» [Там само, с. 276]. Щоб виправити цю ситуацію зречення свого народу та мови («щоб не дати такому лиху осалашитись»), патріотичні студенти-тернопільці запровадили декламаційні вечори творів Г. Квітки, Т. Шевченка, П. Куліша, Ю. Федьковича й «инших віщунів народніх» [Там само, с. 277], що також викликало неабиякий спротив у так званих «професорів

руського язика». І. Пулкою іронічно-саркастично викриває зарозумілих носіїв «високопарного, весьма замысловато-розвинутого язика» [Там само, с. 278], якого без перекладів німецькою мовою зрозуміти несила: «Свої своїх не розуміють» [Там само, с. 279].

Як свідчить один із його листів, спогади про навчання у Тернопільській гімназії пов'язані з тою ж негативною клерикально-лінгвістичною оцінкою: «...не велика втіха оглядатись на ті часи неодрадні, коли томили нашого духа церковщиною та иншими непотрібними и мертвими лінгвістичними штуками» [Листи 2007, с. 108].

Згодом, вирушаючи на навчання до Відня на богословський, а потім філософський факультети (1865–1872), юнак промовисто виявляє свій націоналістичний світогляд: «...Ду у погану Німоту у Відень ... одна тільки надія – що і там будуть сини України» [Листи 2007, с. 35], «...усі стають против своїх сгнуцателів *кацапів* (зневажлива назва москвофілів – І. Ф.)» [Там само, с. 36, 37]. Майбутній науковець повністю занурений у боротьбу між москвофілами й народовцями, що мають антагоністичні мовні позиції, виявлені у протистоянні між народною мовою та мертвим язичієм [Там само, с. 47]. Він виявляє бажання створити й розвивати молодіжне товариство на противагу до москвофільської «Матиці» [Там само, с. 47].

Україноцентричний, і зокрема мовний, світогляд І. Пулкою промовисто виявляється у його оцінці діяльності М. Драгоманова й Т. Шевченка. Науковець не сприймає космополітичних і федералістських ідей Драгоманова і його трактування творчості Тараса Шевченка: «По мойй думці Ш[евчен]ко народній пророк, що виливаючи жалъ свій над гіркою долею хлопа поклав своїм могучим почиттем тверду основу для національної свідомости а своїм животворним словом таку ж основу і для літературної мови, а Драгоманов “козмополіт-федераліст”, найлучче сам себе схарак-

теризував, назвавши націоналізм Шевченка “навмісно дуреньковатим хлопізмом зі своєю мудрістю” [Там само, с. 245], а звідси цілком логічно по смерті Драгоманова його «культ» падає, а культ Шевченка зростає по всьому світові [Там само, с. 246].

Націєцентрична позиція Пулюя виявлена в його доріканнях посліві Віденського парламенту О. Барвінському (редактор «Діла»), що він не долучився до так званого «руського клубу» у Віденському парламенті, який об'єднав задля українських інтересів русинів-українців, а вступив натомість до слов'янського клубу: «Там нічого не висидиш для руського народу а робиш йому тим кривду, що не стоїш солідарно з тими, що вірно боронять свій нарід» [Там само, с. 262, 277]. Звертаючись до представника виконавчої гілки влади – першого міністра охорони здоров'я в австрійському уряді українця професора І. Горбачевського – Пулюй висловлює певність, що він, «як український міністер передовсім подбає[те], щоб при тій першій щасливій нагоді як найбільше Українців заняли місця в міністерстві...» [Там само, с. 501].

Після довготривалих митарств із видруком Старого Заповіту І. Пулюй вдруге, після двадцятитрирічної павзи, звертається до Головного управління у справах друку в Петербурзі, зауважуючи на кількох засадничих речах мовно-національного розвитку українського народу та мововбивчої політики Російської імперії. Науковець зауважує на показовій поведінці Росії, з огляду на Емський указ 1876 року, що дозволяє переклад Біблії всім народам імперії, як наприклад монголам і татарам, проте не українцям [Там само, с. 259–260]. І сам же розкриває мотивацію виникнення цього указу: саме рідне слово українського народу «одно тільки може підняти всенародню просвіту на Україні, а тим – самим воскресити духовні сили до життя культурного, видвинути нарід з неволі духовної і соціальної, та забезпечити йому добробут а державі тривкий спокій і потугу» [Там само,

с. 260]. Себто мислитель формулює основну **націєвірну функцію мови**, за якої на певному історичному етапі поняття **мови – нації – держави** абсолютно тотожні. Звідси і російські заборони як страх перед українським національно-державним сепаратизмом, звідси і вороже ставлення до народної мови навіть ще у другій половині XIX ст. з боку москвофільських клерикальних кіл Галичини, з якими стикнувся Пулюй, видаючи свій Молитовник. На схилі літ мислитель згадує, що в половині минулого століття «мертва літературна руська мова не давала духовим силам нашого народу піднятись із занепаду, а тим самим і нищила усі дороги, що ведуть до добробуту і щастя. Скрізь по Галичині і на Україні панувала тоді або тая мертва мова, видумана в монастирських писарнях, або мова польська, або московська. Наша інтелігенція, люди мирські і духовні соромились розмовляти рідною мовою, і погорджували тисячилітнім словом предків наших. Під такий то час 1870-го року брались ми з покійним другом Кулішом до літературного діла з думкою, вибороти для погордженої «хлопської» мови почесне місце найперше в церкві і на амбоні, а потім ще й в науці» [Там само, с. 473]. І вибороти! Пулюй наголошує на вкрай несприятливій зовнішній політичній атмосфері, а також неготовності українського суспільства приймати народну мову як найвищу цінність у духовно-культурному розвитку, проте віра, всупереч усьому, додавала їм сили: «Ми оралі пустир і сіяли, знаючи, що як ми збирати мусимо те, що посіяли предки наші, так колись збирати муть наші потомки, те, що ми посіємо» [Там само, с. 474].

У зверненні 4 червня 1897 року до Наукового товариства імені Тараса Шевченка щодо видання творів П. Куліша науковець водночас формулює свою мету щодо української мови: «...вивести те слово на великий шлях науки природовідання і філософії» [Там само, с. 122]. Водночас це звернення наскрізь пройняте соціо-

лінгвальною оцінкою становища галичан та українців на підневільних Австрії та Росії землях. Якщо на підросійській Україні над кожною «мислячою головою» «стоїть из довбнею безголовий цензор» [Там само, с. 121], себто дія Емського указу, що заборонив українську мову в науково-освітній та релігійній царинах, то підавстрійські галичани мають активізувати свої вимоги та петиції до австрійського уряду передусім на тій підставі, що наші жовніри-русини захищають Австрійську державу, а поляки, на противагу і всупереч українцям, уміють виторгувати собі бажане, серед якого і власне українське добро, як, наприклад, Василянський монастир у Добромилі [Там само, с. 123–124].

У час революційної завірюхи в Росії Пуллой висловлює свій погляд на шлях нації: «*Не хотіли знати і ще й тепер не знають земляки наші, що не одна революція і царські маніфести та писані закони ломлять людську неволю. До сього конечно потрібна освіта і культурна праця*» [Там само, с. 375]. Натомість самостійність України він трактує крізь призму самостійності самих українців – «людей з розумом і серцем, людей характерних» [Там само, с. 404] і, попри очевидну «мускульну силу» українського народу, зауважує на бракові розумної й патріотичної інтелігенції та надто сильних ворогах: «*На жаль тонуть українські інтелігенти по чужих революційних клябах, а на Україні господарують Москалі, Ляхи та Жиди*» [Там само, с. 404].

Закономірно, що з червня 1915 року зав'язується листування між І. Пулюєм та Союзом визволення України (СВУ), що мав на меті використати війну Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії, щоб здобути самостійність України [Там само, с. 466, 469–470, 482–493]. Саме до німецькомовної газети СВУ «Українські вісті» 24 червня 1915 року І. Пуллой надіслав свою історично-політичну статтю «Українські запорізькі козаки, Україна і світова війна», а 7 липня 1915 року рукопис брошури «Україна і її міжнародне

політичне значення» [Там само, с. 482–484] з характерним коментарем: «*Німецька і австрійська держава зроблять тільки те для України, що буде в їх інтересі, і що міжнародні обставини зробити дозволять, але нам треба як найбільше жадати*» [Там само, с. 484]. Цікаво й те, що в останніх своїх листах мислитель не вживає вже звичний складений термін *русько-українська мова*, а лише *українська* [Там само, с. 492].

У цій знаковій статті в час розпалу війни мислитель уже вкотре дає соціолінгвальну оцінку основного ворога Європи – Росії, наголошуючи на мові як душі народу: «*Деспотичний царизм хоче позбавити український нарід душі, він грабує в нього його останне і найдорожче багатство – мову! І тепер під час російського вторгнення в Галичину московітської орди «царя-визволителя» [...] знищили цілу культуру українського народу. Переслідувано кожний слід українського життя, рознищено наші школи, в один прекрасний день було пограбовано наші установи, музеї і бібліотеки, наше національне багатство перетворено у здобич. Усі культурні і політичні досягнення повинні бути зліквідовані, а Галичина – русифікована*» [Гайда, Пляцко 1998, с. 229–230]. Така політика найкращий аргумент у визначенні найбільшої сили кожної нації – його мови й культури. На підтвердження цих міркувань І. Пуллой наводить висловлювання відомого московського українофоба-політика і публіциста Каткова: «*Польська революція є ніщо в порівнянні з національним і культурним рухом в Україні. З виходом польської революції Росія в найгіршому випадку могла б утратити одну провінцію, але якщо б цей національний і літературний рух досягнув успіху, Росія була б цим влучена в саме серце, тому сепаратистичний рух українців мусить бути придушений*» [Гайда, Пляцко 1998, с. 230].

Своє життєве кредо передусім світової слави фізик і електротехнік найповніше вивісив на святкуванні його 70-літнього